

SZABÓ, Miloslav

egyetemi adjunktus

Comenius Egyetem, Pozsony*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.10

Antisemitizmus a két világháború közötti Közép-Európában – Szemantika, társadalmi gyakorlat, politikai program Ausztriában és Szlovákiában a magyarországi összefonódások figyelembevételével¹

Anti-Semitism in Central Europe between the World Wars – Semantics, Social Practice, Political Programme in Austria and Slovakia (with Consideration of Hungarian Connections)

This article analyses the most important trends in the history of anti-Semitism in Central Europe in the interwar period, with a focus on Austria and Czechoslovakia (until 1938), supplemented by Hungarian connections and an excursus into the period of the Slovakian state (1939–1945). The focus is on the areas of semantics ('Judeo-Bolshevism' and ambiguities of racism), social practice (Numerus Clausus and cultural 'Judaization') as well as political and legal programmes ('solution to the Jewish question' in the context of Catholicism). Additionally, the relationship between autochthonous forms of anti-Semitism and the role model function of Nazi Germany are analysed.

Keywords: anti-Semitism, Central Europe, Austria, Slovakia, semantics, social practice, political and legal programmes

1. Bevezetés

A modern antisemitizmus a 19. század utolsó harmadában alakult ki a zsidó lakosság emancipációjára, illetve egyenjogúsítására adott reakcióként. Az 1870-es évektől kezdve mind Németországban, mind Ausztria-Magyarországon olyan csoportok jöttek létre, amelyeknek a zsidó emancipáció visszaszorítására irányuló követelése a politika minden területén antiliberális fordulatot indítottak el.² Az 1880-as években ez a program egyre inkább intézményesült, határozottan antiszemita politikai pártok formájában. Az antisemitizmus a modernizációs folyamatok veszteségeinek mozgalmaként jelent meg, akár az elszegényedett arisztokrácia (Magyarországon), akár a kereskedők és kézművesek (Bécsben) neheztelességeként.³ Hozzájuk

* ORCID ID: 0000-0002-9768-5805.

¹ A tanulmányt Hönig Klára fordította magyar nyelvre.

² Alapmű továbbra is: PULZER, Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867 bis 1914.

³ Igényes német nyelvű áttekintés nyújt még Magyarországról: FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 77. ff.

csatlakoztak különösen a katolikus egyház alsó papságának képviselői, akiknek a modernizáció elleni polémiáját a liberálisok, a szocialisták, a szabadkőművesek és a zsidók összeesküvésének témája kísérte.⁴ A régi vallási és társadalmi-gazdasági zsidóellenes előítéleteket mindezek a szervezetek felelevenítették és újraértelmezték. Ezek célja az volt, hogy alátámasszák azokat az összeesküvés-fantáziákat, amelyekben a zsidók a hagyományos korporatív társadalom, a vallás és az egyre inkább népi értelemben felfogott nemzet elleni támadás kitervelőiként jelentek meg. Az antiszemita ideológia, amelyben a zsidó „faj” a liberális kapitalizmust és a marxista szocializmust egyaránt felhasználta, kizsákmányolta a nem zsidókat és világuralomra törekedett, már az I. világháború előtt elnyerte végleges formáját. A modern állam, a modern gazdaság és a modern kultúra – állítólag – egy átfogó, céltudatos és tervezett „zsidósítás” áldozatává vált. Sajátos formát nyert e nézetek képviselői között a nem domináns nemzeti mozgalmak populista antiszemitizmusa, amelynek képviselői emancipatíván érveltek, de a német és magyar liberalizmus elleni polémiájukban a zsidókat mint a „nemzeti elnyomás” segítőit, sőt felbujtóit támadták.⁵

Ehhez a szemantikához később már nem tettek hozzá jelentős új elemet. Az I. világháború azonban általános radikalizálódást hozott magával, aminek következtében a zsidókat kibúvással, a hazai front rovására történő meggazdagodással, a lojalitás hiányával és hazafiatlan tevékenységgel vádolták. A „zsidó bolsevizmus” ideológiájával együtt ez a radikalizálódás az I. világháború alatt és a háború utáni időszakban is a zsidóellenes erőszak hullámaihoz vezetett,⁶ és ennek az erőszaknak még súlyosabb következményei is voltak, mint a századforduló éveiben. Ugyanakkor az antiszemitizmus mint társadalmi gyakorlat irányába mutató tendencia is megjelent: a *numerus clausus* magyarországi bevezetése Lengyelországban, Ausztriában, sőt időnként Csehszlovákiában is hasonló követelésekhez vezetett az ottani nemzeti egyetemeken, és felgyorsította az antiszemitizmus transznacionalizálódását Közép-Európában.⁷

A következőkben ezt a folyamatot a posztbirodalmi Ausztria és az új Csehszlovák Nemzetállam összefüggéseiben vizsgáljuk fel, figyelembe véve a meglévő magyar összefonódásokat. Először a „zsidó bolsevizmus” és a zsidó menekültek elleni kampányokat elemezzük a háború utáni korai időszakban. Második lépésben az antiszemitizmust mint társadalmi gyakorlatot elemezzük, itt a *numerus clausus* bevezetésére irányuló követelések az 1920-as és 1930-as évek fordulóján a kultúr- és filmpolitika kezelésének kiindulópontjául szolgálnak. Látni fogjuk, hogy a társadalmi gyakorlat cselekvésre ösztönözi az államot. Miután megvizsgáljuk a „zsidókérdés megoldására” vonatkozó javaslatokat a jobboldali katolikus-nacionalista környezetben, mint reakciót a náci Németország és más közép-európai országok kirekesztő politikájára és törvényhozására a II. világháború előestéjén, a felekezeti és a rasszista antiszemitizmus közötti aporiákat elemezzük a szlovákiai kontextusban.⁸

⁴ Németországgal kapcsolatban lásd: BLASCHKE, Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich; Ausztriáról lásd: WEINZIERL, Katholizismus in Österreich 483. ff. Magyarországra vonatkozóan lásd: FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 100. ff. A cseh térséget illetően lásd: FRANKL, „Prag ist nunmehr antisemitisch“ 97. ff.

⁵ SZABÓ, „Von Worten zu Taten“.

⁶ Vö.: HANEBRINK, A Specter Haunting Europe; FRANKL – SZABÓ, Budoványi státu bez antisemitismu? 26. ff.; RÉVESZ, Soldiers in the Revolution: Violence and Consolidation in 1918 in the Territory of the Disintegrating Kingdom of Hungary 737.

⁷ Vö.: MILLER – SZAPOR, Quotas. The „Jewish Question” and Higher Education in Central Europe.

⁸ Az egyes tématerületekhez lásd: POHL, Right-Wing Politics and Antisemitism in Europe 19.

2. Létrejött-e antiszemita internacionálé? A „zsidó bolsevizmus” és a háború utáni időszak

Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban a háború utáni időszakot politikai és társadalmi-gazdasági válságok jellemezték, amelyeket az antiszemiták a „zsidó bolsevisták romboló” tevékenységének tulajdonítottak. Ausztriában a politikai táborok között antiszemita konszenzus alakult ki, amelynek fő célpontja az egykori keleti tartományokból érkező több mint 30.000 zsidó menekült lett.⁹ A jobboldalon a radikális nagynémetek és a keresztényszocialisták a Német-osztrák Antiszemita Védelmi Ligában (*Deutsch-Österreichischen Schutzverband Antisemitenbund*) tömörültek, amely országsszerte koordinálta a kampányokat és a tüntetéseket. Az 1920 őszi parlamenti választások előtt a helyzet különösen feszült volt. A hatóságok úgy gyanították, hogy a bécsi zsidóellenes gyűléseket és zavargásokat az Ébredő Magyarok Egyesülete szította.¹⁰ Ez egy félkatonai szervezet volt, amelynek tagjai a tanácsköztársaság 1919 nyarán bekövetkezett veresége után zsidóellenes terrort gerjesztettek mind a vidéki Magyarországon, mind Budapesten.

Az 1921 március eleji bécsi Nemzetek Közötti Antiszemita Kongresszusra ennek az egyesületnek és a Keresztény Nemzeti Ligának a küldötteit is meghívták. Igaz, hogy korántsem ez volt az első ilyen összejövetel, ahogy azt az *Eiserner Besen* egyik szalagcíme sugallta, hiszen a német, az osztrák és a magyar antiszemiták már az 1880-as években is szerveztek nemzetközi kongresszusokat.¹¹ Az „árja népek” és a „germán férfiak” összekeverése is aláasta a különböző nemzetiségű antiszemiták közötti egységet, nem beszélve „Nyugat-Magyarországról”, azaz Burgenland jövőbeni helyzetéről.¹² A közös ellenség mégis beárnyékolta ezeket a feszültségeket, mint azt *Kmoskó Mihály* katolikus pap (a budapesti egyetem teológiai karának keleti nyelvek professzora) fellépései is mutatták.¹³ Az „antiszemita internacionáléra” apellálva *Kmoskó* „az összes keresztény népek szövetségének létrehozására” szólított fel.¹⁴ Azt azonban, hogy mennyire etnicizálta antiszemita önképét („keresztény népek”), az Antiszemita Kongresszuson tartott második beszéde is mutatja, amikor is az Izraeliták Általános Szövetkezete (*Alliance Israélite Universelle*) ellenszervezeteként az Európai Árja Népek Védelmi Központjának létrehozására szólított fel.¹⁵

A Bécsi Antiszemita Kongresszus résztvevői között voltak csehszlovákiai állampolgárok is, de csak német és magyar anyanyelvűek. A pozsonyi (*Johannes*) *Tobler János* is meghívást kapott a rendezvényre, de nem hagyhatta el Csehszlovákiát. *Tobler* parlamenti képviselője volt a csehszlovák Parlamentben az „Országos Keresztényszocialista Pártnak” és ellátta a német nyelvű *Preßburger Tagblatt* szerkesztői feladatait is.¹⁶ A világháború győztesei és vesztesei között, úgy tűnik, nem volt lehetséges „Isten fegyvernagyvása”: 1919 nyarán, majd 1920 nyarán és őszén a csehszlovák jobboldal is

⁹ HOFFMANN-HOLTER, „Abreisendmachung“. Jüdische Kriegsflüchtlinge in Wien 1914 bis 1923.

¹⁰ A Bécsi Rendőrigazgatóság (Polizeidirektion Wien) jelentést készített a röpiratokról és hirdetésekről. Lásd a „Vereinigung vieler Tausender gleichgesinnter Deutsch-Österreicher” című jelentést 1920. szeptember 23-i keltezéssel: ÖStA, AdR, Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4861.

¹¹ WYRWA, Die Internationalen Antijüdischen Kongresse von 1882 und 1883 in Dresden und Chemnitz.

¹² Die erste zwischenvölkische Antisemitentagung in Wien 1.

¹³ ORMOS, Egy életút állomásai. *Kmoskó Mihály* 1876–1931.

¹⁴ Lásd a Bécsi Rendőrigazgatóság jelentését az „antiszemita ülásról” („Antisemitentagung”) 1921. március 11-i keltezéssel: ÖStA, AdR, Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4862.

¹⁵ Lásd a Bécsi Rendőrigazgatóság jelentését az „antiszemita ülásról” („Antisemitentagung”) 1921. március 11-i keltezéssel: ÖStA, AdR, Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4862.

¹⁶ SIMON, *Tobler János*.

antiszemita kampányt indított a „*zsidó bolsevizmus*” és a zsidó menekültek ellen.¹⁷ Ausztriától és Magyarországtól eltérően azonban Csehszlovákiában nem alakult pártokon átívelő antiszemita szervezet, amely egyesítette és irányította volna az agitációt. Ehelyett az egyes értelmiségiek és a megszilárdult pártok képviselői – vagy akár az állam, mint a magyar Vörös Hadsereg elleni harcok idején – emelkedtek ki ebből a szempontból.¹⁸ Valamivel később, a Szociáldemokrata Párt balszárnyának kettészakadása miatt különösen az Agrárpárt indított heves kampányt a „*zsidó bolsevizmus*” ellen. Mindazonáltal a katolikus szlovák nacionalisták identitása – a német és a magyar kisebbség képviselőiről nem is beszélve – különbözött a csehszlovák agrárpártiakétól, ami aláásta az antiszemitizmus integráló erejét. Bár olyan katolikus papok, mint a későbbi szlovák államelnök, *Jozef Tiso*, szintén kampányt indítottak, a katolikus Szlovák Néppárt politikusai hamarosan az általuk „*istentelen cseheknek*” nevezettekre vetítették ki antiszemitizmusukat.¹⁹ *Andrej Hlinka* pártelnök beszédeiben a prágai kormányt „*elzsidósodottnak*” nevezte. A néppárti sajtó még a jól bevált „*Judapest*” sértést is használta Prága és Brno megnevezésére. A Néppárt és a magyar keresztényszocialisták egy részének antiszemita propagandájának kedvenc célpontja *T. G. Masaryk* csehszlovák elnök volt, akit az 1900 körüli *Polná*-ügy óta „*zsidóbarátként*” bélyegezték meg.²⁰

3. A *numerus clausus* mellett, a „kulturális bolsevizmus” ellen. Az antiszemitizmus mint társadalmi gyakorlat az 1920-as évek végén és az 1930-as években

A „*zsidó bolsevizmus*” elleni transznacionális kampányok csak az 1930-as évek közepén tértek vissza teljes erővel Szlovákiában. Úgy tűnik, hogy az 1920-as és 1930-as évek fordulóján az antiszemitizmus mint társadalmi gyakorlat egyre nagyobb súllyal esett latba. A közép-európai főiskolákon és egyetemeken a magyar mintára bevezetendő *numerus clausus* iránti követelések 1929-ben tetőztek, amikor zsidóellenes tüntetések és zavargások lepték el a régió egyetemi városait.²¹ Bécsből kiindulva, ahol ezek szinte megszokottá váltak, a szikra Prágába, onnan pedig Brünnbe és Pozsonyba ugrott.²² Csehszlovákiában a lengyelországi zsidó diákok, akik 1929 és 1932 között nagy számban iratkoztak be, különösen az orvosi karokra, egyre inkább a kampányok célpontjává váltak. Ausztriával ellentétben Csehszlovákiában soha nem mérlegelték komolyan a *numerus clausus* bevezetését; ehelyett a tandíjat megemelték a „*zavaró külföldieknek*” nevezettek számára, míg a lengyel hallgatók száma az 1930-as évek közepétől jelentősen csökkent.²³

Bár Ausztria és Csehszlovákia akadémiai körökben jelen lévő antiszemitizmusának mértékét aligha lehet összehasonlítani, a pozsonyi Comenius Egyetemen néhány évvel később, 1936 áprilisában ismét zsidóellenes zavargásokra került sor. Ezúttal már nem a *numerus clausus* állt a középpontban, hanem a *Hlinka* vezette Szlovák Néppárt által kezdeményezett „*zsidó bolsevizmus*” elleni kampány. A diák és nem diák vezetők ürügyként a „*Le Golem*” című francia film vetítését használták fel, amely közvetve bírálta a nemzetszocialista politikát. Tiltakozásukban a vezetőket

¹⁷ FRANKL – SZABÓ, Budoványi státu bez antisemitismu? 211. ff.

¹⁸ SZABÓ, „We Must Abolish the Privileges, too” 72.

¹⁹ WARD, Priest, Politician, Collaborator 39. ff.

²⁰ SZABÓ, „Von Worten zu Taten” 336. ff.

²¹ Vö. FRITZ – ROSSOLINSKI-LIEBE – STAREK, Alma Mater Antisemitica.

²² HAVRÁNEK, Antisemitism at Prague Universities 145.

²³ POLÁK, Annuaire de l' Université Komenský pour l' année 1935–36.

nyilvánvalóan az „*All Quiet on the Western Front*” című amerikai film elleni nemzetiszocialista kampány ihlette, és akciójukat siker koronázta: néhány nap után a pozsonyi rendőrigazgatóság elrendelte az előadások törlését.²⁴

Paradox módon a nemzetiszocialisták által inspirált törekvés, hogy az „*utcat*” mozgósítsák, hogy azt felhasználva nyomást gyakoroljanak az államigazgatásra, csak a parlamenti demokrácia és a filmcenzúra hiánya mellett tudta betölteni a célját. A későbbi események baljós előjelét nemcsak a Weimari Köztársaság, hanem a szintén válságoktól sújtott Osztrák Köztársaság, valamint az 1933-ban és 1934-ben Engelbert Dollfuß vezetésével létrehozott, katolikusnak álcázott diktatúra is sejtetni engedte. Az 1930 és 1931 telén az „*All Quiet on the Western Front*” című film vetítésekor kitört antiszemita töltetű zavargások emlékei, amelyeket az osztrák belügyminisztérium a „*Vörös Bécs*” ellenállása miatt a film betiltására használt fel, megkönnyítették az új diktatúra hatóságai számára, hogy a „*Jew Süss*” című brit filmet is betiltsák állítólagos keresztényellenes propaganda ürügyén, mielőtt még tiltakozásokra kerülhetett volna sor.²⁵ A „*Le Golem*” című filmet 1936-ban az időközben bevezetett osztrák cenzorok azonnal betiltották.²⁶ Amikor Csehszlovákia 1938 őszén kénytelen volt átengedni a Szudéta-vidéket a náci Németországnak, ami az ország kvázi föderalizációját eredményezte, a Hlinka vezette Szlovák Néppárt által vezetett pozsonyi autonóm kormány egyik első intézkedésként indexre tette az összes elérhető „*zsidó és szovjet filmet*”.²⁷ Az antiszemitizmus mint társadalmi gyakorlat véglegesen államüggyé vált.

4. A „zsidókérdés megoldását” keresve: katolikus antiszemitizmus a nemzetszocialisták hatalomátvételétől a II. világháború előestéjéig

Mielőtt a közép-európai országok nekiláttak volna „a zsidókérdés megoldásának”, politikusaik és publicistáik a németországi nemzetiszocialista hatalomátvétel tükrében próbálták meghatározni, hogy ez alatt mit is kell elképzelni. Az Ausztriában berendezkedő jobboldali katolikus diktatúra körülményei között a fő feladat a rasszista náci antiszemitizmussal szembeni állásfoglalás volt. Az egykori keresztényszociális politikusok (Dollfuß, majd meggyilkolása után Kurt von Schuschnigg) által vezetett rendszer a politikai antiszemitizmusnak a 19. század utolsó harmadáig visszanyúló hosszú hagyományára tekintett vissza. Az I. világháború után a keresztényszociális politikusok *numerus clausus* követeltek, nemcsak az akadémiai, hanem a liberális szakmákban is. A keresztényszociális antiszemitizmus ideológiai jelszava a „*disszimiláció*” volt, azaz a „*német osztrákok és a zsidók*” közötti világos etnikai választóvonal.²⁸ E program támogatói gondolkodásukban a katolikus-nacionalista és az etnikai-rasszista kategóriák között ingadoztak, amelyek a társadalmi és a politikai biológiai képekben tükröződtek.²⁹ Ebben az összefüggésben nagy feltűnést keltett a vezető keresztényszociális politikus és volt oktatási miniszter, Emmerich Czermak „*Ordnung in der Judenfrage*” („*Rend a zsidókérdésben*”) című röpirata, amely 1933 végén jelent meg a „*Berichte zur Kultur- und*

²⁴ SZABÓ, From Protests to the Ban 5., 26.

²⁵ TEGEL, Jew Süss 135. ff.

²⁶ Ergebnisse der Wiener Filmzensur 1936, Österreichische Film-Zeitung 1937.

²⁷ Rázný zásah na filmovom poli 5.

²⁸ STAUDINGER, Christlichsoziale Judenpolitik in der Gründungsphase der österreichischen Republik 11.

²⁹ EPPEL, Zwischen Kreuz und Hakenkreuz.

Zeitgeschichte“ („Jelentések a kultúra- és kortörténetről”) sorozatban.³⁰ Ebben Czermak kvázi-filoszemita képet fest a hagyományos zsidóságról, amely „minden más népnél tökéletesebben ragaszkodott a faji tisztaság elvéhez”.³¹ Az az állítás, hogy „a zsidó törvény, a vallás volt az az erő, amely a zsidó népet majdnem két évezreden át elválasztotta a többi néptől, és minden szétszóródás ellenére egyesítette őket”,³² lehetővé teszi Czermaknak másrészt, hogy a „felvilágosodást” okolja a zsidóság „elfajulásáért”, ami megmagyarázza a modern történelemben betöltött fenyegető szerepét: „Minden képesség szabad kibontakozása, minden előny vad kiaknázása, liberalizmus és individualizmus, a modern emberiség zűrzavara, mindezt möhön megragadta a szabadjára engedett zsidó nép”.³³ Ez a nem zsidó világ átfogó „zsidósodásához” vezetett, amely szintén elvesztette hitét.

Ezek az eredetietlen litániák azonban egy olyan megoldási perspektíva felé mozdították el Czermakot, amely addig a keresztény-szociális közegben aligha került mérlegelésre: a jobboldali cionizmus³⁴ és annak kivándorlási törekvéseinek a népszerűsítése irányába. Az, hogy Czermak aligha törődött a „disszimilált” zsidók jólétével, nem utolsósorban későbbi antiszemita-rasszista radikalizálódásából is kitűnik.³⁵ A „*Berichte zur Kultur- und Zeitgeschichte*” sorozat szerkesztői a két esszéhez egy mellékletet csatoltak, amely náci hírességek beszédeinek részleteit, valamint *Johann Maria Gföllner* linzi püspök antiszemita, bár nem rasszista fejtegetéseit tartalmazta.³⁶ Ez a látszólagos objektivitásra való törekvés tükröződött egy második brosúra koncepciójában is, amelynek kiadását nyilvánvalóan az *Ordnung in der Judenfrage* sikere ösztönözte. Bár a zsidókérdés tisztázása tartalmazta *Oskar Trebitsch* polémiaját Czermak disszimilációs tervei ellen, a legtöbb teret *Bangha Béla* magyar jezsuita kapta „*Katolicizmus és zsidóság*” című értekezésével.³⁷

Bangha, akinek állítólagos mérsékelt antiszemitizmusát vagy antijudaizmusát és antirasszizmusát egyes kutatók ma is hangsúlyozzák,³⁸ németül írt esszéjében valóban elhatárolódik a népi szemléletű általánosításoktól, és úgy tűnik, hogy objektivitásra és kiegyensúlyozottságra törekszik. Mindazonáltal azzal vádolja a zsidóságot, hogy ők a modernizációs folyamatok összes árnyoldalának okozói, élükön az individualizmussal és a liberalizmussal. Czermakkal ellentétben *Bangha* a „zsidókérdéshez” vezető vallási tényezőket hangsúlyozza: a Talmud baljós hatását, amely természetesen szintén kevés eredetiséget mutat részéről.³⁹ Mindazonáltal *Bangha* időnként rasszista klisékbe is esik, például amikor azt írja: „A zsidók éppen saját természetük, sajátos pszichéjük miatt idegen testek a keresztény társadalom szervezetében, és azok is maradnak”.⁴⁰ És bár elutasítja a rasszizmust, mint a zsidó romlottság magyarázatát, illetőleg továbbra is a vallásban és az erkölcsben keresi az okot, a romlottság folyamatos meglétét a világi zsidók esetében csak a „származásukra” tudja visszavezetni.

³⁰ RÁSKY, *Ordnung in der Judenfrage* 513.

³¹ CZERMAK, *Verständigung mit dem Judentum?* 3., 9–10.

³² CZERMAK, *Verständigung mit dem Judentum?* 11.

³³ CZERMAK, *Verständigung mit dem Judentum?* 13.

³⁴ Az „*Ordnung in der Judenfrage*” című brosúra második szerzője a cionista *Oskar Karbach* volt.

³⁵ WOHNOUT, *Politischer Katholizismus und Antisemitismus* 167., 170–171.

³⁶ BLASCHKE, *Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich* 72. ff.

³⁷ BANGHA, *Katholizismus und Judentum* 11. ff.

³⁸ BANGHA, *A Jesuit on the Crossroads of Catholicism and Racism*. Vö.: BANGHA, *Egy avított jezsuita antijudaista* 439.

³⁹ *August Rohling* „*Der Talmudjude*” (1871) című röpirata, amely számtalan új kiadásban és fordításban jelent meg, egészen a 20. században is köztudottan a katolikus antiszemitizmus kánonjának része volt.

⁴⁰ BANGHA, *Katholizismus und Judentum* 58.

Ami *Bangha* megoldási perspektíváját illeti, nem ért egyet *Czermak*kal, mert a cionizmus radikális, és a zsidók többsége azt nem támogatja. Elutasítja a „következetes antiszemitizmus” megoldását is, amely szerinte a bojkott elvében ismerhető fel, amely a zsidók „általános, törvényes kizárásáig terjed minden közhivatalból, esetleg az állam által elrendelt kintasításukig a keresztény kultúrájú országokból”.⁴¹ Bár *Bangha* nem zárkózik el teljesen egy ilyen perspektívától, kételkedik „egy egységes, általános bojkott megvalósíthatóságában és keresztényiségében, pogromszerű erőszakos intézkedések nélkül”.⁴² Mivel *Bangha* szerint a zsidók és a nem zsidók közötti fő különbség a vallásban és az erkölcsben rejlik, továbbra is reményt táplál a megtérésre; azonban ezt is eltorzítja olyan tudományos kifejezésekkel, mint a „vallási asszimiláció” vagy az „összeolvadás”.

Hlinka katolikus Szlovák Néppártjában hiába keresünk ilyen viszonylag mérsékelt megoldásokat. Az 1930-as évek közepétől tapasztalható radikalizálódás következtében, amely a „*Le Golem*” című film és a „*zsidó bolsevizmus*” más állítólagos megnyilvánulásai elleni tiltakozásokban jelent meg, az emberek példaképeket kerestek. A náci Németország a maga nürnbergi törvényeivel azonban eleve nem ilyen modell volt. Ilyenek voltak azonban a lengyelországi és magyarországi önkényuralmi rendszerek. A *Hlinka*-féle Szlovák Néppárt vezető politikusa és a félkatonai *Hlinka*-gárda alapítója, *Karol Sidor* különösen a lengyel mintákhoz igazodott.⁴³ A zsidók Madagaszkár francia gyarmatra való kivándorlásáról szóló lengyel vitán felbuzdulva *Sidor* cinikusan javasolta a csehszlovák parlament külügyi bizottságában, hogy a szlovákiai zsidók vándoroljanak a távol-keleti Birobidzsán szovjet zsidó autonóm területre.⁴⁴

Bár a csehszlovák hatóságok nem vették figyelembe *Sidor* javaslatát, a Néppárthoz közel álló sajtó hónapokig foglalkozott a zsidó kivándorlás kérdésével. Ezzel egyidejűleg egyre gyakrabban hangzottak el felhívások a zsidók szabadfoglalkozású tevékenységének korlátozására. Ennek az elképzelésnek az egyik szlovákiai úttörője *Karol Körper* katolikus pap és publicista volt. *Körper* 1938 májusában részletes tervet írt a „*zsidókérdés nemzeti és gazdasági megoldására*”.⁴⁵ A magyar I. zsidótörvény inspirációja szembeütő: *Körper* „öt éves tervének” rendelkezéseihez hasonlóan a zsidók felülreprezentáltságát a szlovák gazdaságban és a szabad foglalkozásokban a lakosságon belüli arányuknak megfelelően csökkenteni kellene. *Körper* elképzelése a vallási és a rasszista érveket vegyítette. A szlovák etnikai és faji közösséghez való tartozást paradox módon a keresztiségtől tették függővé, amelynek érvényességét arra az időre korlátozták, amikor – mint azt a magyar I. zsidótörvény indoklása megállapította – „a zsidósághoz való tartozás még nem jelentett hátrányt”.⁴⁶ Míg Magyarország esetében ezt az időpontot 1919. augusztus 1-jére, azaz a Tanácsköztársaság bukása időpontjára tették, addig *Körper* az 1918-as évet javasolta cezúrának, azaz Ausztria-Magyarország bukását, illetve az I. Csehszlovák Köztársaság létrejöttét.

⁴¹ BANGHA, Katholizismus und Judentum 75.

⁴² BANGHA, Katholizismus und Judentum 76.

⁴³ Lásd mindenekelőtt *Sidor* késői felismeréséről a holokauszt élményeivel kapcsolatban: KATUNINEC, Karol Sidor and the Jewish Question 340. ff.

⁴⁴ SIDOR, Půjdu do Birobidžanu? 2.

⁴⁵ KÖRPER, Ako by sa dala riešiť národne a hospodársky židovská otázka? 115. *Körper*rel kapcsolatban lásd: SZABÓ, Catholic Racism and Anti-Jewish Discourse in Interwar Austria and Slovakia 258., 272. ff.

⁴⁶ Az idézetet lásd: FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 176.

5. Az antiszemitizmus a hatalmon: a felekezeti zsidóellenesség megnyilvánulásai a szlovák elnök, Jozef Tiso példáján az áldozat szemszögének figyelembevételével

A „zsidókérdés jogi értelemben vett megoldásának” követelése olyan tendencia volt, amely az 1938 szeptemberi müncheni egyezmény után is folytatódott, amikor az európai hatalmak legalizálták Hitler annexiós terveit a csehszlovák integritás rovására. Ennek következményeként döntöttek Szlovákia autonómiájáról. Néhány héttel az autonómia kikiáltása után, 1938 októberében Jozef Tiso miniszterelnök, a Hlinka vezette Szlovák Néppárt új vezetője elrendelte a „nemkívánatos zsidók” deportálását az új szlovák-magyar határvidékre, bosszúból, amiért állítólag a zsidók támogatták az első bécsi döntést, amely a túlnyomórészt magyar ajkú lakossággal rendelkező dél-szlovákiai területeket leválasztotta Csehszlovákiáról.⁴⁷

Ennek eredményeként a szlovák autonóm kormány 1939 elején felállított egy „bizottságot a zsidókérdés megoldására”. Ez a bizottság elsősorban annak meghatározásával foglalkozott, hogy ki tekinthető zsidónak. Karol Körper katolikus paphoz hasonlóan más prominens politikusok és jogászok is vegyítették a vallási és a rasszista kritériumokat a zsidó-fogalom meghatározásában. A szlovák belügyminiszter, Ferdinand Ďurčanský sem volt kivétel. Ďurčanský 1939 márciusában a szlovák parlament elé terjesztette a tartózkodási jogról szóló törvénytervezetet. Ďurčanský szerint zsidónak kellene minősíteni mindazokat, akik 1920 előtt zsidó felekezetűek voltak, vagy „ilyen személytől származtak”, a zsidókkal házasságot kötött nem zsidókat, vagy akár azok nem házasságos partnereit is.⁴⁸ Mint Ďurčanský kifejtette, a zsidók 1920 után, azaz a Magyarországgal kötött békeszerződés után csak opportunizmusból tértek át. A zsidók és a nem zsidók közötti vegyesházassággal és ágyassággal kapcsolatban Ďurčanský komoly aggodalmát fejezte ki a „faj fokozatos leértékelődése” miatt.⁴⁹ Ďurčanský javaslatát követte az első jogi meghatározás arra vonatkozóan, hogy 1939 áprilisától ki minősül zsidónak.⁵⁰ Ez 1941 szeptemberéig volt érvényben, amikor a nürnbergi törvényeken alapuló, teljes mértékben rasszista Zsidó Kódex lépett a helyébe.

A Zsidó Kódex a 255. és 256. szakasza különbözött a német mintától, amely felhatalmazta a Szlovák Köztársaság elnökét, ahogy az új államot (amelyet 1939 nyara óta hivatalosan így neveztek, azonban a náci Németország szatellitjeként működött), hogy „mentességet” adjon elismert „kivételeknek” az antiszemita törvények és rendeletek rendelkezései alól.⁵¹ Tiso, aki egyben Hlinka Szlovák Néppártjának elnöke és 1942 őszétől törvényesen elismert „vezetője” (vodca) is volt⁵², politikai és állami funkciói ellenére katolikus pap maradt, ami nagy aggodalmat keltett a Vatikánban, tekintélye és a náci Németországgal való növekvő együttműködése miatt.⁵³ Mivel ő volt a rezsim vezető ideológusa is, ezért – a katolikus (és evangélikus) püspöki karral ellentétben, amely a „zsidókérdés megoldását” támogatta, de nem rasszista alapon – nyíltan felszólalt,⁵⁴ ismételten

⁴⁷ NIŽŇANSKÝ, Die Deportation der Juden in der Zeit der autonomen Slowakei 20.

⁴⁸ NIŽŇANSKÝ, Holokaust na Slovensku: Obdobie autonómie 130. ff.

⁴⁹ NIŽŇANSKÝ, Holokaust na Slovensku: Obdobie autonómie 130. ff.

⁵⁰ ZAVACKÁ, Viera alebo rasa. Dilemy tvorby prvých protizidovských noriem na Slovensku 579.

⁵¹ VAŠEK, Die Lösung der Judenfrage in der Slowakei 112.

⁵² Zákon zo dňa 22. októbra 1942 o Hlinkovej slovenskej ľudovej strane 861–862.

⁵³ Vö.: Anmerkungen des Msgr. Tardini 597–598.

⁵⁴ Lásd az állásfoglalásokat német fordításban: BRANDMÜLLER, Holocaust in der Slowakei und katholische Kirche 146. ff.

megerősítve antiszemita politikáját, sőt azt a felebaráti szeretet keresztény parancsolatával összeegyeztethetőnek nevezte.⁵⁵

Ezért aligha meglepő, hogy *Tiso* nem hagyta el felekezeti szemléletét, amikor a zsidóellenes törvények rendelkezései alóli mentességek „*kivételes esetekben*” történő megadásának gyakorlatáról volt szó. *James M. Ward* történész szerint a mintegy 1.000 mentesség 90 százalékát megkeresztelt zsidóknak, 38 százalékát pedig vegyesházasságban élő zsidóknak adták meg, az érintetteknek csupán 6 százaléka vallotta magát zsidónak.⁵⁶ Bár más, elsősorban gazdasági és szakmai szempontok ugyanolyan súlyúak voltak e kivételek megadásának gyakorlatában, ez egy felekezeti „*népkegyesség*” (*pospolitost*) vízióját tükrözte, amely nyilvánvalóan vezérlő elv maradt *Tiso* számára, annak ellenére, hogy a náci Németországgal való együttműködés következtében rasszista politikába keveredett. A kivételek elsősorban a megsemmisítő táborokba való deportálások ellen védtek, amelyek 1942-ben Szlovákiában 58.000 embert érintettek, akiket a rasszista irányelvek szerint zsidóként definiáltak, és akiknek csak töredéke lett túlélő. *Tiso* aláírta az 1942 májusi alkotmánytörvényt, amely visszamenőleges hatállyal részben legitimálta a deportálásokat.⁵⁷ Ekkor már tudott az 1941 óta keleten zajló népiirtásról, 1942 januárjában mégis „*hatékonyabb intézkedéseket*” helyezett kilátásba *Kuhl Lajos de Boroshát* magyar nagykövetnek az állítólagosan „*megint arrogáns zsidókkal*” szemben.⁵⁸

Amikor *Tiso* figyelembe vette a felekezeti kritériumokat és kivételt adott a rasszista jogszabályok alól, a kérelmezők jellemzően azzal indokolták „*alkalmasságukat*”, hogy ők, vagy házastársaik hangsúlyozták kereszténységüket vagy katolicizmusukat, és elhatárolták magukat a zsidóságtól. Például egy tanár, aki egy „*nem árja*” nővel kötött házasságot, azzal próbálta megmenteni a gyermekeiket, hogy biztosította őket arról, hogy megakadályoz egy további „*faji keveredést*”, sokatmondóan rasszista és vallási érveket használva: „*Hogy ez a nem árja vér ne keringjen tovább az emberiségben, gyermekeimet kora gyermekkortól kezdve arra fogom nevelni, hogy egyedül az Úr Istent szolgálják cölibátusban, az erre a célra fenntartott intézetekben.*”⁵⁹ Egy másik kérelmező, akit magát „*nem árjának*” minősített, hangsúlyozta, hogy 1918 előtt áttért a katolikus hitre, és a kezdetektől fogva lelkes támogatója volt *Hlinka* Szlovák Néppártjának. Minden kapcsolatot megszakított „*a zsidókkal*”, és agitált ellenük, és ennek megfelelően azok gyűlölik is őt. Amikor azonban 1943-ban végre mozgásba lendült a közigazgatási gépezet, és foglalkoztak az ügyével, már késő volt, mert a férfi 1942 elején öngyilkos lett, menekülve az őt fenyegető deportálás elől.⁶⁰

6. Összefoglalás

A világháborúk közötti Közép-Európában az antiszemitizmus transznacionális jelenség volt – függetlenül az egyes nemzeti kontextusok sajátosságaitól. Az Ausztria és (Cseh)Szlovákia közötti összehasonlítás, Magyarország részleges bevonásával, először is az antiszemita szemantika

⁵⁵ WARD, Priest, Politician, Collaborator 234.

⁵⁶ WARD, “People who Deserve it” 583.

⁵⁷ Ústavný zákon zo dňa 15. mája 1942 o vyst'ahovaní Židov 507. ff.

⁵⁸ WARD, Priest, Politician, Collaborator 233. ff.

⁵⁹ Idézet a következő alapján: KAMENEC, Problém občianskeho konvertovania s väčšinovým obyvateľstvom (prípád židovskej konverzie v čase holokaustu) 181.

⁶⁰ VADKERTY, Slovutný pán prezident. Listy Jozefovi Tisovi 31. ff.

jelentőségét mutatja, amely a világháború győztese és vesztese közötti feszültségből vagy az „árjárnak” a „germánokkal” való összekeveréséből eredő választóvonalak ellenére a közös ellenséget a „zsidó bolsevizmus” vagy a „keleti zsidó menekültek” ideológiáiban idézte fel. Az antiszemitizmusnak mint társadalmi gyakorlatnak a transznacionális jellege nem kevésbé súlyozott, akár a közép-európai egyetemeken a *numerus clausus* bevezetésére irányuló követelések formájában, amelyek 1929-ben az egész régióra kiterjedtek, akár a „zsidó filmek” elleni tüntetésekkkel az adott államot diszkriminatív intézkedésekre kényszerítő erőfeszítések formájában jelent is meg. Az 1933-as cezúra, amelyet nem lehet túlbecsülni a közép- és kelet-európai antiszemitizmus történetében, különösen a katolikus országokat kényszerítette állásfoglalásra. Az ausztriai viták a nürnbergi törvények elfogadása előtti időkből a zsidóellenesség, a cionizmus és a rasszizmus közötti ingadozást mutatják, amely nemcsak a korabeli magyarországi és szlovákiai zsidóellenes törvényhozást kísérte a II. világháború előestéjén, hanem a rasszista törvények szlovákiai elfogadását is. Ezt igazolja *Jozef Tiso* elnöknek a *Zsidó Kódex* hatálya alóli „kivételekkel” való eljárása és az érintettek stratégiái is. Ennek megfelelően a modern antiszemitizmus Közép-Európában a két világháború közötti időszakban továbbra is (túlnyomó részt) antimodern jelenség maradt,⁶¹ és ez a feszültség a II. világháború éveiben is folytatódott, míg a holokauszt modernitása végzetesen be nem árnyékolta.

Felhasznált irodalom és források

- „Vereinigung vieler Tausender gleichgesinnter Deutsch-Österreicher“, 23.9.1920. Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik (ÖStA, AdR), Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4861.
- Anmerkungen des Msgr. Tardini vom 13. Juli 1942. Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. 8. kötet: Le Saint Siège et les victimes de la Guerre, Janvier 1941 – Décembre 1942. Vatikán 1974
- ANTOHI, Sorin – TRENCSENYI, Balázs: Introduction: Approaching Antimodernism. In: MISHKOVA, Diana – TURDA, Marius – TRENCSENYI, Balázs (szerk.): Antimodernism: Radical revision of collective identity (Discourses of collective identity in Central and Southeast Europe, Bd. 4). Budapest – New York 2014, 1–43.
- BANGHA, Bela (szerk.): Katholizismus und Judentum, In: BANGHA, Bela – TREBITSCH, Oskar – KRIS, Paul: Klärung in der Judenfrage. 5. Sonderheft der Berichte zur Kultur- und Zeitgeschichte). Wien 1934, 9–125.
- BANGHA, Béla: A Jesuit on the Crossroads of Catholicism and Racism. The European Conservative, 2022. december 31., <https://europeanconservative.com/articles/essay/bela-bangha-a-jesuit-on-the-crossroads-of-catholicism-and-racism/> (2024. 07. 21.)
- BANGHA, Béla: Egy avított jezsuita antijudaista Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. Történelmi Szemle 2017/3. sz. 439–462.
- Bericht der Polizeidirektion Wien über die „Antisemitentagung“, 11. 3. 1921. ÖStA, AdR, Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4862.
- BLASCHKE, Olaf: Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich. Göttingen 1997
- BRANDMÜLLER, Walter: Holocaust in der Slowakei und katholische Kirche. Neustadt an der Aisch 2003
- CZERMAK, Emmerich: Verständigung mit dem Judentum? In: CZERMAK, Emmerich – KARBACH, Oskar: Ordnung in der Judenfrage. Wien – Leipzig 1933
- Der slowakische Judenkodeks. Übersetzt und mit einer Einleitung versehen von Ludwik A. Dostal. Pressburg 1941
- Die erste zwischenvölkische Antisemitentagung in Wien. Der Eiserne Besen 1921/30–31. sz. 13.
- EPPEL, Peter: Zwischen Kreuz und Hakenkreuz. Die Haltung der Zeitschrift „Schönere Zukunft“ zum Nationalsozialismus in Deutschland 1934–1938. Wien – Köln – Graz 1980

⁶¹ Az antimodernizmus problémájához közép- és délkelet-európai kontextusban lásd: ANTOHI – TRENCSENYI, Introduction: Approaching Antimodernism 11. ff.

- Ergebnisse der Wiener Filmzensur 1936. Österreichische Film-Zeitung 1937
- FISCHER, Rolf: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939. München 1988
- FRANKL, Michal – SZABÓ, Miloslav: Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurs lojality a vznik Československa [Államalapítás antiszemitizmus nélkül? Erőszak, lojalitási diskurzus és Csehszlovákia létrejötte]. Prag 2015
- FRANKL, Michal: „Prag ist nunmehr antisemitisch“. Tschechischer Antisemitismus am Ende des 19. Jahrhunderts. Berlin 2011
- FRITZ, Regina – ROSSOLINSKI-LIEBE, Grzegorz – STAREK, Jana (szerk.): Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939. Wien 2016
- HANEBRINK, Paul: A Specter Haunting Europe. The Myth of Judeo-Bolshevism. London 2018
- HAVRÁNEK, Jan: Antisemitism at Prague Universities in November 1929. Judaica Bohemiae 2002
- HOFFMANN-HOLTER, Beatrix: „Abreisendmachung“. Jüdische Kriegsflüchtlinge in Wien 1914 bis 1923. Wien – Köln – Weimar 1995
- KAMENEC, Ivan: Problém občianskeho konvertovania s väčšinovým obyvateľstvom (prípád židovskej konverzie v čase holokaustu) [A többségi lakossághoz való polgári áttérés problémája (a zsidó áttérés esete a holokauszt idején)]. ŠUTAJ, Štefan (szerk.): Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty [Nemzet és nemzetiségek Szlovákiában a változó társadalomban - kapcsolatok és konfliktusok]. Prešov 2005
- KATUNINEC, Milan: Karol Sidor and the Jewish Question. In: VRZGULOVÁ, Monika – RICHTEROVÁ, Daniela (szerk.): Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past and Present. Bratislava 2008
- KÖRPER, Karol: Ako by sa dala riešiť národne a hospodársky židovská otázka? [Hogyan oldható meg a zsidókérdés nemzeti és gazdasági szempontból?]. Slovenská liga 1938/5. sz. 115.
- MILLER, Michal L. – SZAPOR, Judith (szerk.): Quotas. The „Jewish Question“ and Higher Education in Central Europe, 1880–1945. New York 2023
- NIŽŇANSKÝ, Eduard (szerk.): Holokaust na Slovensku: Obdobie autonómie (6.10.1938–14.3.1939). Dokumenty [A holokauszt Szlovákiában: az autonómia időszaka (1938. október 6.-1939. március 14.). Dokumentumok]. Pozsony 2001
- NIŽŇANSKÝ, Eduard: Die Deportation der Juden in der Zeit der autonomen Slowakei im November 1938. Jahrbuch für Antisemitismusforschung 1998/7. sz. 20–45.
- ORMOS, István: Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931. Budapest 2017
- POHL, Dieter: Right-Wing Politics and Antisemitism in Europe, 1935 – 1940: A Survey. In: POHL, Dieter – BAJOHR, Frank (szerk.): Right-Wing Politics and the Rise of Antisemitism in Europe 1935–1941. Göttingen 2019, 436–437.
- POLÁK, Bohuslav (szerk.): Annuaire de l' Université Komenský pour l' année 1935–36/Ročenska University Komenského za studijní rok 1935–36. Bratislava 1937
- PULZER, Peter: Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867 bis 1914. Göttingen 2004²
- RÁSKY, Béla: Ordnung in der Judenfrage (1933). In: BENZ, Wolfgang – MIHOK, Brigitte – BERGMANN, Werner – KAMPLING, Rainer – WETZEL, Juliana – WYRWA, Ulrich (szerk.): Handbuch des Antisemitismus – Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart. 6. kötet: Publikationen. Berlin 2013
- Rázny zásah na filmovom poli [Határozott beavatkozás a filmek területén], Slovák 1938/247. sz.
- RÉVESZ, Tamás: Soldiers in the Revolution: Violence and Consolidation in 1918 in the Territory of the Disintegrating Kingdom of Hungary. Hungarian Historical Review 2021/4. sz. 737–767.
- SIDOR, Karol: Pôjdu do Birobidžanu? [Birobidzsánba fognak költözni?]. Slovenská pravda 1937/2. sz. 45.
- SIMON Attila: Tobler János. In: A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig. <http://adatbank.sk/lexikon/tobler-janos/>
- STAUDINGER, Anton: Christlichsoziale Judenpolitik in der Gründungsphase der österreichischen Republik. Jahrbuch für Zeitgeschichte 1978. sz. 11–48.
- SZABÓ, Miloslav: „Von Worten zu Taten“. Die slowakische Nationalbewegung und der Antisemitismus. Berlin 2014
- SZABÓ, Miloslav: „We Must Abolish the Privileges, too“. Tobacco Revision of the Liquor and licenses in Slovakia after the First World War as a Form of Anti-Jewish Propaganda. Judaica et Holocaustica 2019/1. sz. 72–83.

- SZABÓ, Miloslav: Catholic Racism and Anti-Jewish Discourse in Interwar Austria and Slovakia. The Cases of Anton Orel and Karol Körper. *Patterns of Prejudice* 2020/3. sz. 1–29.
- SZABÓ, Miloslav: From Protests to the Ban. Demonstrations against the „Jewish“ Films in Interwar Vienna and Bratislava. *Journal of Contemporary History* 2019/1. sz. 5–29.
- TEGEL, Susan – SÜSS, Jew: Life, Legend, Fiction, Film. London 2011
- Ústavný zákon zo dňa 15. mája 1942 o vyst'ahovaní Židov [A zsidók kitelepítéséről szóló 1942. május 15-i alkotmánytörvény]. *Slovenský zákonník* 1942/22. sz., <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/zak-15maj-1942.pdf> (2025. 01. 01.)
- VADKERTY, Madeline: Slovný pán prezident. *Listy Jozefovi Tisovi* [Nagytszteleű Elnök úr! Levelek Jozef Tisónak]. Žilina 2020
- VAŠEK, Anton: Die Lösung der Judenfrage in der Slowakei. Systematische Übersicht der antijüdischen Gesetzgebung. Bratislava-Pressburg 1942
- WARD, James M.: Priest, Politician, Collaborator. Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia. Ithaca 2013
- WARD, James Mace: “People who Deserve it”: Jozef Tiso and the Presidential Exemption. *Nationalities Papers* 2002/4. sz. 571–601.
- WEINZIERL, Erika: Katholizismus in Österreich. In: RENGSTORF, Karl Heinrich – VON KORTZFLEISCH, Siegfried (szerk.): Kirche und Synagoge. Handbuch zur Geschichte von Christen und Juden II. Stuttgart 1970, 397–402.
- WOHNOUT, Helmut: Politischer Katholizismus und Antisemitismus. In: ENDERLE-BURCEL, Gertrude – REITER-ZATLOUKAL, Ilse (szerk.): Der Antisemitismus in Österreich 1933–1938. Wien – Köln – Weimar 2018, 167–194.
- WYRWA, Ulrich: Die Internationalen Antijüdischen Kongresse von 1882 und 1883 in Dresden und Chemnitz. Zum Antisemitismus als europäischer Bewegung. Themenportal Europäische Geschichte 2009, <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1481> (2024. 07. 18.)
- Zákon zo dňa 22. októbra 1942 o Hlinkovej slovenskej ľudovej strane [A Hlinka-féle Szlovák Néppártól szóló 1942. október 22-i törvény]. *Slovenský zákonník* 1942/50. sz. <https://www.aspi.sk/products/lawText/1/10183/1/2/zakon-c-215-1942-slz-o-hlinkovej-slovenskej-ludovej-strane/zakon-c-215-1942-slz-o-hlinkovej-slovenskej-ludovej-strane> (2025. 01. 01.)
- ZAVACKÁ, Katarína: Viera alebo rasa. Dilemy tvorby prvých protizidovských noriem na Slovensku [Hit vagy faj. Dilemmák az első szlovákiai zsidóellenes jogi normák előkészítésében Glaube oder Rasse], *Historický časopis* 2021/4. sz. 579–599.